

Η ΠΡΟΜΕΤΩΠΙΣ ΤΩΝ ΚΩΔΙΚΩΝ ΒΑΤΙΚΑΝΟΥ 1162 ΚΑΙ ΠΑΡΙΣΙΝΟΥ 1208*

Ὁ ὑπ' ἀριθ. 1162 κώδιξ τῆς Βιβλιοθήκης τοῦ Βατικανοῦ, περιέχων ὀμιλίαις εἰς τὴν Θεοτόκον τοῦ μοναχοῦ Ἰακώβου ἐκ τῆς Μονῆς Κοκκινοβάφου, κοσμεῖται ἐν ἀρχῇ (φ. 2^β) ὑπὸ ὄλοσελίδου εἰκόνας, χρησιμευούσης ὡς προμετωπίδος, ἧς ἀπεικόνισις πολλάκις μέχρι τοῦδε ἔχει δημοσιευθῆ¹. (Εἰκ. 1).

Αὕτη παριστᾷ τὴν πρόσοψιν οἰκοδομήματος καλυπτομένου ὑπὸ πέντε τρούλλων, ὧν οἱ τέσσαρες περὶ τὸν κεντρικὸν κατέχουσι τὰς γωνίας τοῦ κτηρίου. Τὸ πρόσθιον μέρος τοῦ οἰκοδομήματος τούτου φέρει τρία ἀνοίγματα χωριζόμενα διὰ κίωνων μετὰ διπλῶν κορυμῶν συνδεομένων κατὰ τὸ μέσον διὰ κόμβων καὶ ἐχόντων πλουσίως κεκοσμημένα κιονόκρανα καὶ βάσεις. Τῶν τριῶν τούτων ἀνοιγμάτων τὸ μεσαῖον ἔχει ἄνω τρίλοβον τόξον, τὰ δὲ δύο ἐκατέρωθεν φέρουσιν εὐθέα ἐπιστύλια βασιάζοντα μικρὰς ἀβαθεῖς κόγχας. Τὸ ὑπεράνω τῶν τριῶν ἀνοιγμάτων μέρος τοῦ οἰκοδομήματος φαίνεται ἐπενδεδυμένον διὰ πολυχρῶμων μαρμάρων μετ' ἐνθέτων μαρμαροθετημάτων, ἀπολήγει δὲ ἄνω εἰς εἶδος ὀρθογωνίου ἀετώματος περιβάλλοντος ἡμικύκλιον, ἐντὸς τοῦ ὁποίου εὐρίσκεται παράστασις τῆς Πεντηκοστῆς. Εἰς τὰς ἐκατέρωθεν τοῦ ὀρθογωνίου τούτου ἀετώματος βάσεις, ἐφ' ὧν ἐδράζονται οἱ κατὰ τὰς γωνίας τροῦλλοι, ἀνοίγονται ἡμικυκλικὰ παράθυρα μετὰ κιγκλιδωμάτων. Εἰς τὸ ἐπὶ τῆς προσόψεως τέλος μεσαῖον μέγα ἀνοίγμα εἰκονίζεται ἡ Ἀνάληψις τοῦ Χριστοῦ, εἰς δὲ τὰ ἐκατέρωθεν ἀνὰ εἰς Προφήτης, ἀριστερὰ ὁ Ἡσαΐας κρατῶν εἰλητᾶριον ἀνοικτόν, ἐφ' οὗ ἡ ἐπιγραφή: ΤΙΣ ΟΥ|ΤΟΣ Ο |ΠΟΡΕΥ|ΒΟΜΕ|ΝΟΣ [Ε]Ξ Ε|ΔΟΜ. (Ἡσ. 63. 1), δεξιὰ δὲ ὁ Δαβίδ, κρατῶν ὁμοίως εἰλητῆριον μετὰ τὴν ἐπιγραφὴν: ΑΝΕ|ΒΗ Ο Θ(Ε)Σ |ΕΝ ΑΛΛΑ| [Λ]ΑΓ|ΜΩ. (Ψαλμ. 46.6).

Τὴν αὐτὴν ἀκριβῶς προμετωπίδα μετ' ὁμοίαν ἐντελῶς παράστασιν φέρει ἐν ἀρχῇ (φ. 3^β) καὶ ὁ ὑπ' ἀριθ. 1208 κώδιξ τῆς Ἑθνικῆς Βιβλιοθήκης τῶν

* Ἀνεκοινώθη ἐν περιλήψει εἰς τὸ ἐν Ρώμῃ κατὰ Σεπτέμβριον τοῦ 1936 συνελθόν Ἐ' Διεθνὲς Βυζαντινολογικὸν Συνέδριον.

¹ Bl. C. Stornajolo, *Miniature delle omilie di Giacomo monaco* (cod. Vatic. gr. 1162) e dell' *evangelario greco Urbinate* (cod. Vat. Urb. gr. 2), Roma, 1910 (Codices e Vaticanis selecti... Series minor, 1), πίν. 1 καὶ προχείρως Ch. Diehl, *Manuel d'art byzantin*, 2^a ἔκδ. Paris 1925 - 26, I, σ. 436, εἰκ. 199.

Παρισίων¹, (Εἰκ. 2) ὅστις εἶναι σύγχρονον πιστὸν ἀντίγραφον τοῦ χειρογράφου τοῦ Βατικανοῦ², τὸ ὁποῖον ἐγράφη καὶ ἐκοσμήθη περὶ τὰ μέσα τοῦ 12 αἰῶνος³.

I.

Οἱ κατὰ καιροὺς ὀπωσθήποτε ἀσχοληθέντες μὲ τὴν προμετωπίδα τῶν δύο τούτων χειρογράφων προσεπάθησαν νὰ σχετίσωσι τὸ ἐν αὐτῇ εἰκονιζόμενον οἰκοδόμημα πρὸς ὠρισμένην καὶ γνωστὴν ἐκκλησίαν. Οὕτως ἐταύτισαν τὸ κτήριον τοῦτο πρὸς τὴν Ἁγ. Σοφίαν, πρὸς τὸν Ναὸν τοῦ Παντοκράτορος ἐν Κωνσταντινουπόλει, πρὸς τὸν Ναὸν τῆς Ἀναλήψεως ἐπὶ τοῦ ὄρους τῶν Ἐλαιῶν, πρὸς τὸ Καθολικὸν τῆς Μονῆς Κοκκινοβάφου, εἰς ἣν ἀνήκεν ὁ Ἰάκωβος ὁ συγγραφεὺς τῶν ἐν τῷ χειρογράφῳ ὁμιλιῶν, πρὸς τὴν Νέαν Ἐκκλησίαν τὴν ὑπὸ τοῦ Βασιλείου Α' τοῦ Μακεδόνοιο ἰδρυθεῖσαν κλπ.⁴

Ἡ γνώμη ὅμως, ἥτις ὑπὸ πάντων σχεδὸν ἐγένετο ἀποδεκτή, ἦτο ἡ τοῦ Heisenberg, ὅστις ἐπίστευεν ὅτι ἡ μικρογραφία αὕτη εἰκονίζει τὸν περιήρημον ἐν Κωνσταντινουπόλει Ναὸν τῶν Ἁγίων Ἀποστόλων τὸν ἀνεγερθέντα ὑπὸ τοῦ Ἰουστινιανοῦ⁵.

Πρὸς ὑποστήριξιν τῆς γνώμης του ὁ Heisenberg ἐβασίσθη ἀφ' ἐνὸς ἐπὶ τοῦ γεγονότος ὅτι τὸ ἐν τῇ μικρογραφίᾳ εἰκονιζόμενον κτήριον καλύπτεται ὑπὸ πέντε τρούλλων, ὅπως καὶ οἱ Ἁγ. Ἀπόστολοι, καὶ ἀφ' ἑτέρου ἐπὶ τῶν δύο ἐκεῖ εἰκονογραφικῶν συνθέσεων, τῆς Πεντηκοστῆς καὶ τῆς Ἀναλήψεως, ἃς ἐθεώρει ἀντίγραφα τῶν περιηρήμων καὶ διὰ παντὸς ἀπολεσθέντων ψηφιδωτῶν τῶν Ἁγ. Ἀποστόλων.

Ἀνάγκη λοιπὸν νὰ ἐξετάσωμεν τὰ δύο ταῦτα ἐπιχειρήματα τοῦ Heisenberg.

¹ Τὴν ἐκδοσιν τῶν μικρογραφιῶν τοῦ Παρισιοῦ κώδικος ὑπὸ H. O. Mont, *Miniatures des Homélie sur la Vierge du moine Jaques (Manuscrit grec 1208 de la Bibliothèque Nationale de Paris)*, Paris, 1927 (ἐν *Bulletin de la Société française de reproductions de manuscrits à peintures*, 11e année) δὲν ἠδυνήθη νὰ ἴδω. Ἡ ἀπασχολοῦσα ἡμᾶς προμετωπίς ἀπεικονίσθη ὑπὸ J. Ebersolt, *La miniature byzantine*, Paris, 1926, πίν. XXXV. 1. Ἐπίσης ἐν *L'art byzantin chez les Slaves*, Deuxieme recueil dedié à la memoire de Th. Uspenskij, Paris, 1932 πίν. XXXIX, 1.

² Πρβ. N. Kondakoff, *Histoire de l'art byzantin considéré principalement dans les miniatures*, trad. M. Trawinski, Paris, 1886-91, II, 118. Diehl, *Manuel*, II, 639. O. M. Dalton, *Byzantine Art and Archaeology*, Oxford, 1911, 478.

³ Diehl, Ἐνθ' ἄν. II, 639, Dalton, Ἐνθ' ἄν. 478, G. Millet ἐν A. Michel, *Histoire de l'art*, I, 247, L. Brehier, *L'art byzantin*, Paris, 1924, 66.

⁴ Τὰς διαφόρους γνώμας βλ. παρὰ A. Nekrasov ἐν *L'art byzantin chez les Slaves*, ἔνθ' ἄν. 254, σημ. 3. Πρβ. καὶ Ἀρχεῖον τῶν Βυζαντινῶν μνημείων τῆς Ἑλλάδος, 1, 1935, 144, σημ. 2. Ὁ Kondakoff, Ἐνθ' ἄν. II, 119, ὀνομάζει αὐτὸ «στοὰν ναοῦ μετὰ πέντε κίωνων», ἀντὶ ἰσως μετὰ πέντε τρούλλων.

⁵ A. Heisenberg, *Grabeskirche und Apostelkirche, Leipzig, 1908, II, Die Apostelkirche in Konstantinopel*, 200 κ. ἔξ.

Καὶ πρῶτον οἱ πέντε τροῦλλοι οἱ καλύπτοντες τὸ οἰκοδόμημα.

Ἐάν ἐξετάσῃ τις ἐπισταμένως τὰς δύο μικρογραφίας, θὰ παρατηρήσῃ ὅτι οἱ τέσσαρες περὶ τὸν κεντρικὸν τροῦλλον, μικρότεροι ὀλίγον ἐκείνου, εὐρί-

Εἰκ. 1. Ἡ προμετωπίς τοῦ κώδ. 1162. τῆς Βιβλιοθήκης τοῦ Βατικανοῦ.

σκονται εἰς τὰς τέσσαρας γωνίας τοῦ οἰκοδομήματος. Πρόκειται δηλαδή περὶ πεντατροῦλλον ναοῦ μὲ τοὺς τέσσαρας μικροὺς τροῦλλους κατὰ τὰς γωνίας, οὗ πλεῖστα παραδείγματα διεσώθησαν μέχρις ἡμῶν¹.

¹ Περί τῶν ναῶν τοῦ τύπου τούτου βλ. Ἄ. Ὁρλάνδον ἐν Ἀρχεῖφ τῶν Βυζ. μνημ. 1, 1935, 144 κ.εξ. ὅπου ἀπαρίθμησις καὶ κατάταξις αὐτῶν.

Ἄλλὰ ὁ ὑπὸ τοῦ Ἰουστινιανοῦ ἀνεγερθεὶς ἐν Κωνσταντινουπόλει Ναὸς τῶν Ἁγ. Ἀποστόλων ἐκαλύπτετο μὲν ὑπὸ πέντε τρούλλων, ἢ ἐπὶ τῆς στέγης ὅμως διάταξις αὐτῶν ἦτο διάφορος. Οἱ τέσσαρες δηλαδὴ περὶ τὸν κεντρικὸν

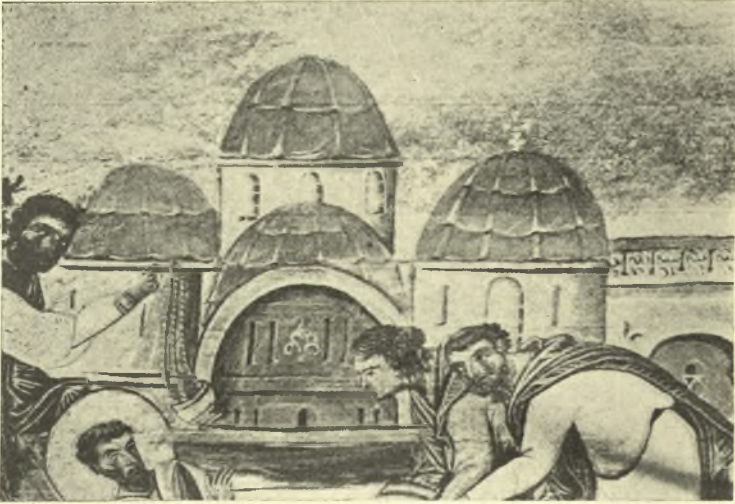

Εἰκ. 2. Ἡ προμετωπὶς τοῦ κώδ. 1208 τῆς Ἐθνικῆς Βιβλιοθήκης τῶν Παρισίων.

μικρότεροι τρούλλοι εὐρίσκοντο ὄχι εἰς τὰς γωνίας, ἀλλ' ἐπὶ τῶν τεσσάρων κεραιῶν τοῦ σταυροῦ. Γωνίαὶ ἄλλωστε ἐκεῖ δὲν ὑπῆρχον, διότι ὁ ναὸς εἶχεν ἐν κατόψει σχῆμα ἐλευθέρου σταυροῦ. Μολονότι τὸ περίφημον τοῦτο μνημεῖον δὲν σώζεται πλέον, ἐν τούτοις οὐδεμία δύναται νὰ ὑπάρξῃ ἀμφιβολία περὶ τῆς θέσεως τῶν τεσσάρων μικρῶν τρούλλων, διότι αἱ περιγραφαὶ τοῦ

Ροδίου, και μάλιστα του Μεσαρίτου, είναι τόσο λεπτομερείς, ώστε αί ἐπὶ τῇ βάσει κυρίως αὐτῶν γενόμενα ἀναπαραστάσεις τῆς ἀρχιτεκτονικῆς διατάξεως τοῦ ναοῦ νὰ δύνανται νὰ θεωρηθῶσιν ἀπολύτως ἀσφαλεῖς¹.

Πῶς δὲ αὐτοὶ οἱ Βυζαντινοὶ ζωγράφοι ἔβλεπον λήγοντος τοῦ 10^{ου} αἰῶ-
νος τὸν Ναὸν τῶν Ἁγ. Ἀποστόλων διδάσκουσιν ἡμᾶς δύο μικρογραφίαι τοῦ
ἐν τῇ Βιβλιοθήκῃ τοῦ Βατικανοῦ Μηρολογίου τοῦ Βασιλείου Β΄, ὅπου παρί-
στανται δύο γεγονότα συμβάντα ἐν τῷ ναῷ τούτῳ, ἐπὶ τῇ εὐκαιρίᾳ δὲ ταύτῃ

Εἰκ. 3. Ὁ Ναὸς τῶν Ἁγ. Ἀποστόλων ἐν Κωνσταντινουπόλει. Λεπτομέρεια
ἐκ μικρογραφίας τοῦ Μηρολογίου τοῦ Βατικανοῦ (II Menologio, πίν. 121).

εἰκονίζεται εἰς τὸ βάθος τῆς συνθέσεως, κατὰ τὴν συνήθειαν τῶν μικρογρα-
φῶν τοῦ Μηρολογίου, τὸ περίφημον μνημεῖον² (Εἰκ. 3). Εἰς τὰς δύο ταύτας
ἀπεικονίσεις, ἃς παραδόξως ἐδημοσίευσεν καὶ ὁ Heisenberg, ἂν καὶ ὑπάρχει
μεγάλη μεταξὺ αὐτῶν καὶ τῆς ἐξεταζομένης προμετωπίδος διαφορὰ ὡς πρὸς

¹ Τὰς διαφορὰς γενομένας ἀποκαταστάσεις τῆς κατόψεως τοῦ μνημείου βλ. παρὰ
Γ. Σωτηρίου ἐν Ἀρχαιολογικῷ Δελτίῳ, 7, 1921-22, 204 κ.ἑξ. εἰκ. 72, ὅπου καὶ ἐξέτα-
σις αὐτοῦ ἐν σχέσει πρὸς τὸν Ναὸν τοῦ Ἁγ. Ἰωάννου Θεολόγου ἐν Ἐφέσῳ.

² II. Menologio di Basilio II (cod. Vatic. gr. 1613), Torino, 1907. (Codices e Vati-
canis selecti... vol. VIII) πίν. 121, 353. Heisenberg, "Enth" ἄν. πίν. III, a, b. J. Eber-
solt, Sanctuaires de Byzance, Paris 1921, σ. 35, εἰκ. 4, σ. 39, εἰκ. 5. Ὁ Heisenberg,
"Enth" ἄν. πίν. III, c, παραθέτει καὶ τρίτην εἰκόνα ἐκ τοῦ Μηρολογίου (II Menologio, πίν.
341) ὡς παριστάουσαν τοὺς Ἁγ. Ἀποστόλους. Περὶ ταύτης ὁ O. Wulff, Altchristliche
und byzantinische Kunst, II, 455, εἶχεν ἐκφράσει τὴν ὑπόνοιαν ὅτι παριστᾷ πιθανῶς
τὴν Νέαν τὴν ἀνεγερθεῖσαν ὑπὸ τοῦ Βασιλείου Α΄ τοῦ Μακεδόνο, ἀκολουθῶν ὡς ὁ ἴδιος
ἐξήγησε κατόπιν εἰς τὸν Wulzinger, τὴν ὑπόθεσιν τοῦ Smirnov. Βλ. K. Wulzinger,
Byzantinische Baudenkmäler zu Konstantinopel, Hannover, 1925, 58, σμ. 1.

τὴν διάταξιν τῶν τροῦλλων, οἱ τέσσαρες μικροὶ τροῦλλοι ζωγραφίζονται εὐκρινέστατα ἐπὶ τῶν τεσσάρων κεραιῶν τοῦ σταυροῦ καὶ ὄχι ἐπὶ τῶν γωνιῶν, ὅπως εἰς τὴν ἀπασχολοῦσαν ἡμᾶς προμετωπίδα.

Τὸ οἰκοδόμημα λοιπὸν ἐπὶ τῆς προμετωπίδος τῶν δύο χειρογράφων ἀπὸ ἀρχιτεκτονικῆς ἀπόψεως ἐξεταζόμενον δὲν φαίνεται παριστάνον τὸν Ναὸν τῶν Ἀγίων Ἀποστόλων.

Ἐρχόμεθα νῦν εἰς τὴν ἐξέτασιν τῶν ἐπὶ τῆς προσόψεως τοῦ οἰκοδομήματος εἰκονιζομένων σκηνῶν τῆς Ἀναλήψεως καὶ τῆς Πεντηκοστῆς, ἃς ὁ Heisenberg εἰδῶρει πιστὰ ἀντίγραφα τῶν ψιφιδωτῶν τοῦ Ναοῦ τῶν Ἀγίων Ἀποστόλων¹.

Καὶ πρῶτον ἡ Ἀνάληψις.

Ἄν ἐξετάσωμεν προσεκτικῶς τὴν σύνθεσιν ταύτην ἐπὶ τῆς ἀπασχολούσης ἡμᾶς προμετωπίδος, θὰ παρατηρήσωμεν δύο τινὰ ἄξια ἰδιαιτέρας προσοχῆς. Ταῦτα εἶναι ἡ διάταξις τῶν Ἀποστόλων ἀφ' ἑνὸς καὶ ἀφ' ἑτέρου ἢ στάσις τῆς Θεοτόκου. Οἱ Ἀπόστολοι δηλαδὴ καὶ οἱ δύο Ἄγγελοι ἀποτελοῦσι δύο σαφῶς κεχωρισμένας ομάδας, ὧν ἕκαστη ἔχει τὴν μορφήν πυραμίδος εἰς τὴν κορυφὴν τῆς ὁποίας εὐρίσκεται ἕκαστος τῶν δύο Ἀγγέλων. Ἡ Θεοτόκος ἐξ ἄλλου, ἀντὶ νὰ παρίσταται ὡς συνήθως δεομένη κατ' ἐνώπιον, εἰκονίζεται ἐστραμμένη πρὸς δεξιὰ.

Ἡ εἰς δύο σαφῶς κεχωρισμένας ομάδας ἀπεικόνισις τῶν Ἀποστόλων καὶ τῶν Ἀγγέλων δεικνύει ὅτι ἡ ἀπασχολοῦσα ἡμᾶς μικρογραφία ἀντιγράφει ἀναμφιβόλως παράστασιν τῆς Ἀναλήψεως εὐρισκομένην εἰς τὴν ἐσωτερικὴν ἐπιφανείαν καμάρας ἐν τῇ ὁποίᾳ τὴν μὲν κορυφὴν κατεῖχεν ὁ ἀναλαμβάνόμενος Ἰησοῦς, τὰ δὲ ἄκρα οἱ Ἀπόστολοι διηρημένοι εἰς δύο ομάδας πρὸς ἃς ἀντεστοίχει καὶ ἀνὰ εἰς Ἄγγελος.

Ἡ διάταξις αὕτη τῆς Ἀναλήψεως εἰς τὸ ἐσωτερικὸν καμάρας, δὲν εἶναι ἀσυνήθης εἰς τοὺς Βυζαντινοὺς ναοὺς, ὅπου ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον καταλαμβάνει τὴν ὑπεράνω τοῦ Ἱεροῦ θέσιν, διὰ λόγους οὓς κατωτέρω θὰ ἐκθέσωμεν².

Τὴν ὑφισταμένην αἰσθητὴν διαφορὰν μεταξὺ τῆς συνθέσεως τῆς Ἀναλήψεως εἰς τὸ ἐσωτερικὸν καμάρας καὶ τῆς αὐτῆς παραστάσεως ἐπὶ συνεχοῦς ἐπιφανείας — τοίχου ἢ τροῦλλου — δύναται νὰ διδάξῃ ἡ σύγκρισις τῶν ἐνταῦθα παραιτηθέντων δύο μικρογραφιῶν, ὧν ἡ μία εὐρίσκεται εἰς τὸ ὑπ' ἀριθ. 154

¹ Ἀμφιβολίας περὶ τούτου εἶχεν ἐκφράσει, ἐξ ἄλλων λόγων ὀρμώμενος, καὶ ὁ A. Baumstark ἐν Oriens christianus, 4, 1904, 187 κ. ἐξ. Ἀμφιβολίας ἐπίσης ἐκφράζει καὶ ἡ S. H. Gutberlet, Die Himmelfahrt Christi in der bildenden Kunst, Strassburg, 1934, 120 κ. ἐξ.

² Βλ. προχείρως παραδείγματα ἐν G. Millet, Monuments byzantins de Mistra, Paris, 1910, πίν. 109, 110, 2, 137, 4. G. Millet, Monuments de l'Athos, I, Les peintures, Paris, 1927, πίν. 81. 1.

Εὐαγγέλιον τῆς Βιβλιοθήκης τῆς Βιέννης¹, (Εἰκ. 4) ἢ δὲ ἄλλη εἰς τὸ ὑπ' ἀριθ. 1156 τῆς Βιβλιοθήκης τοῦ Βατικανοῦ² (Εἰκ. 5).

Ἡ μικρογραφία τῆς Βιέννης εἶναι φανερόν ὅτι ἀντιγράφει σύνθεσιν τῆς Ἀναλήψεως εὐρισκομένην ἐπὶ συνεχοῦς ἐπιφανείας, τοῖχου δηλαδὴ ἢ τροῦλλον, ὡς τοῦτο καταφαίνεται ἐκ τῆς κατὰ πλάτος ἀναπτύξεως εἰς μίαν γραμμὴν τῶν Ἀποστόλων, τῆς Θεοτόκου καὶ τῶν ἐκατέρωθεν αὐτῆς Ἀγγέλων. Ἀντιθέτως ἡ μικρογραφία τοῦ Βατικανοῦ μιμεῖται σύνθεσιν εὐρισκομένην εἰς τὸ ἐσωτερικὸν καμάρας, ὡς δεικνύουσιν αἱ δύο ὁμάδες τῶν Ἀποστόλων διατε-

Εἰκ. 4. Μικρογραφία τῆς Ἀναλήψεως ἐν τῷ κώδ. 154 τῆς Βιβλιοθήκης τῆς Βιέννης (φ. 131 β).

Εἰκ. 5. Μικρογραφία τῆς Ἀναλήψεως ἐν τῷ κώδ. 1156 τῆς Βιβλιοθήκης τοῦ Βατικανοῦ (φ. 52 α).

ταγμένοι ὑπὸ μορφὴν πυραμίδων, ὧν τὰς κορυφὰς κατέχουσιν οἱ δύο Ἀγγελοι.

Τοιαύτην λοιπὸν σύνθεσιν ἐκ τοῦ ἐσωτερικοῦ καμάρας φαίνεται ἀντιγράφων ὁ ζωγράφος τῆς ἀπασχολούσης ἡμᾶς προμετωπίδος.

Τὸ συμπέρασμα τοῦτο ἐνισχύει καὶ ἡ παράστασις τῆς Θεοτόκου ἐστραμμένης πρὸς δεξιὰ.

Οἱ Βυζαντινοὶ δηλαδὴ ζωγράφοι ἔδοκίμασαν πολλὰς δυσκολίας διὰ τὴν ἐντὸς καμάρας τοποθέτησιν τῆς Ἀναλήψεως, δημιουργηθείσης ἀρχικῶς διὰ συνεχῆ ἐπιφάνειαν — τοῖχον³ ἢ τροῦλλον⁴. Ἡ μεγαλύτερα δυσκολία συνί-

¹ H. Gerstinger, Die griechische Buchmalerei, Wien, 1926, πίν. XIII h.

² Φωτογραφία ὑπ' ἀριθ. C 472 τῆς ἐν Παρισίοις Collection des Hautes Etudes.

³ Βλ. προχείρως Wulff, Altchr. und byzant. Kunst, II, σ. 549, εἰκ. 479. Ἀρχαιολογικ. Δελτίον, 4, 1918, Συμπλήρωμα Παραρτήματος, σ. 29, εἰκ. 39

⁴ Diehl, Manuel, II, σ. 522, εἰκ. 249, σ. 538, εἰκ. 255.

στατο κυρίως εἰς τὴν τοποθέτησιν τῆς Θεοτόκου. Ἐδοκιμάσθησαν λοιπὸν διάφοροι λύσεις, ἀκόμη καὶ ἡ παράλειψις τῆς Θεοτόκου, ὅπως εἰς τὴν Ὁμορφῆν Ἐκκλησίαν τῆς Αἰγίνης¹. Ἡ κατὰ τὸν 12^{ον} αἰῶνα ἐπικρατήσασα λύσις ἦτο νὰ εἰκονίζωσι τὴν Θεοτόκον μετὰ τοῦ ἀριστεροῦ ὁμίλου τῶν Ἀποστόλων ἐστραμμένην πρὸς δεξιὰ. Οὕτως εὐρίσκομεν αὐτὴν καὶ εἰς τὴν ἀνέκδοτον εἰσέτι τοιχογραφίαν τοῦ Ναοῦ τοῦ Χρυσοστόμου ἐν Γερακίῳ (Εἰκ. 6), ὅπως καὶ εἰς μερικὰ ἔργα μικροτεχνίας ἐμπνεόμενα ἀναμφιβόλως ἀπὸ ψηφιδωτὰ ἢ

Εἰκ. 6. Τμῆμα τοιχογραφίας τῆς Ἀναλήψεως ἐν τῷ Ναῷ τοῦ Χρυσοστόμου ἐν Γερακίῳ.

τοιχογραφίας². Τὸν τύπον ὅμως τοῦτον τῆς πρὸς δεξιὰ ἐστραμμένης Θεοτόκου δὲν ἐδημιούργησαν οἱ τεχνῖται τοῦ 12^{ου} αἰῶνος, διότι εὐρίσκομεν αὐτόν,

¹ Γ. Σωτηρίου ἐν Ἐπετηρίδι τῆς Ἑταιρ. Βυζαντινῶν Σπουδῶν, 2, 1925, 253.

² Στεατίτης Τολέδου: Dalton, Ἐνθ' ἀν. σ. 240, εἰκ. 149. Ἐλεφάντινον ἀνάγλυφον Ἐθν. Μουσείου Φλωρεντίας: Gutberlet, Ἐνθ' ἀν. πίν. VII. Τὴν αὐτὴν στάσιν ἔχει ἡ Θεοτόκος καὶ εἰς τὴν μικρογραφίαν τοῦ εἰς τὸν 11^{ον} αἰῶνα ἀναγομένου ὑπ' ἀριθ. 74 Εὐαγγελίου τῆς Ἐθν. Βιβλιοθήκης τῶν Παρισίων: [H. Omont], *Evangiles avec peintures byzantines du XIe siècle*, Paris, [1908], I, πίν. 90. Ἐκεῖ ὅμως ὄχι μόνον ἡ Θεοτόκος, ἀλλὰ καὶ πάντες οἱ Ἀπόστολοι εἶναι ἐστραμμένοι πρὸς δεξιὰ καὶ ὄχι συμμετρικῶς κάτω τοῦ ἀναλαμβάνομένου Ἰησοῦ, ὅστις εὐρίσκεται εἰς τὸ δεξιὸν περιθώριον. Ἡ διάταξις αὕτη εἶναι φανερόν ὅτι ἐδημιουργήθη ἐκεῖ, ἵνα ἐξοικονομηθῇ χώρος διὰ τὴν γραφὴν τοῦ κειμένου, ὅπως τοῦτο συμβαίνει καὶ εἰς τὸ ἐν Βερολίῳ Ψαλτήριον Hamilton, ὅπου ὅμως ἡ Θεοτόκος εἰκονίζεται κατενώπιον. J. Tikkanen, *Die Psalterillustration im Mittelalter*, Helsingfors, 1895, σ. 63, εἰκ. 81.

ἄν και πολὺ σπανίως, εἰς παλαιοχριστιανικὰ ἤδη μνημεῖα¹. Ἐπιπλέον οὗτοι ἐφήρμοσαν τὸ παλαιὸν ἐκεῖνο σχῆμα εἰς τὴν παρουσιασθεῖσαν ἀνάγκην.

Ἦδη ὅμως κατὰ τὸν 13^{ον} αἰῶνα, ὡς δεικνύει ἡ ἀπὸ τοῦ ἔτους 1259 χρονολογουμένη τοιχογραφία τῆς Βοϊάνας ἐν Βουλγαρίᾳ², ἡ Θεοτόκος εὔρε τὴν θέσιν τῆς, εἰκονιζομένη και ἑνώπιον μεταξὺ τῶν Ἀποστόλων τῆς ἀριστερᾶς ομάδος. Ἀλλὰ και ἡ θέσις αὕτη δὲν ἔμεινε σταθερά. Κατὰ τὸν 14^{ον} αἰῶνα εἰς τὸν Μυστρᾶν ὁ ζωγράφος τοῦ Βροντοχίου, και τοῦτον πιθανώτατα ἀκολουθῶν ὁ τοῦ ναῖσκου τοῦ Ἁγ. Ἰωάννου, ἐπανέρχονται εἰς τὴν ἀπ' εὐθείας και πάλιν ἀντιγραφὴν συνθέσεως εὐρισκομένης ἐπὶ συνεχοῦς ἐπιφανείας, ἦν ἀπλῶς διαιροῦσιν εἰς δύο μέρη. Διὰ τὸν λόγον αὐτὸν ἡ Θεοτόκος και ὁ εἰς τῶν Ἀγγέλων εὐρίσκονται εἰς τὸ ἄκρον τῆς μιᾶς ομάδος τῶν Ἀποστόλων, ἀντιστοίχως δὲ εἰς τὸ ἄκρον τῆς ἄλλης ομάδος ὁ ἕτερος Ἄγγελος³. Διαρκοῦντος ὅμως τοῦ 14^{ου} αἰῶνος οἱ ζωγράφοι ἐπανέρχονται εἰς τὴν διάταξιν τῆς Βοϊάνας, ἥτις ἐν τέλει και ἐπικρατεῖ. Εἰς τὸ κέντρον δηλαδὴ τῆς μιᾶς ομάδος τῶν Ἀποστόλων τίθεται ἡ Θεοτόκος, εἰς δὲ τὸ κέντρον τῆς ἑτέρας ὁ εἰς τῶν Ἀγγέλων. Τὴν διάταξιν ταύτην εὐρίσκομεν εἰς τὴν Περιβλεπτον και εἰς τὴν Παντάνασσαν τοῦ Μυστρᾶ⁴. Ὁ τύπος ὅμως τῆς πρὸς δεξιὰ ἐστραμμένης Θεοτόκου δὲν ἐξέλιπε. Τοῦτον εὐρίσκομεν ἀρχομένου τοῦ 14^{ου} αἰῶνος εἰς τὰς τοιχογραφίας τοῦ Πρωτάτου ἐν Ἁγ. Ὁρει⁵. Ὁ Πανσέληνος, εἰς ὃν ἀποδίδονται αἱ τοιχογραφίαι αὗται και ὅστις κατὰ προτίμησιν ἀνατρέχει εἰς παλαιοὺς εἰκονογραφικοὺς τύπους, ἐτοποθέτησε παραδόξως τὴν πρὸς δεξιὰ ἐστραμμένην Θεοτόκον ὄχι ἐπὶ καμάρας, ὅποτε θὰ ὑπῆρχε δικαιολογία τις, ἀλλ' ἐπὶ τοῦ τοίχου, χωρὶς νὰ ὑπάρχη καμμία αἰτία ἀναγκάζουσα τὴν κατὰ τὸν τρόπον τοῦτον ἀπεικόνισιν αὐτῆς, παρὰ μόνον ὅτι οὕτω δίδεται ἴσως περισσοτέρα κίνησις εἰς τὴν ὄλην σύνθεσιν.

Ἡ ἐπίδρασις τῶν τοιχογραφιῶν τοῦ Πρωτάτου ὑπῆρξεν, ὡς εἶναι γνωστόν, λίαν ἰσχυρὰ ἐπὶ τῶν Ἁγιορειτικῶν διακοσμήσεων τοῦ 16^{ου} αἰῶνος⁶,

¹ Εὐλόγλυπτος θύρα τῆς S. Sabina ἐν Ρώμῃ: W. Neuss, *Die Kunst der alten Christen*, Augsburg, 1926, πίν. 63. Πρβ. και E. Dewald ἐν *American Journal of Archaeology*, 19, 1915, 285. Σχῆδιον ἐν τῇ Βιβλιοθήκῃ τοῦ Windsor ἀπολεσθέντος ἐγκολπίου: Byzant. Zeitschr. 23, 1914, πίν. ἐναντι σ. 222, εἰκ. 1. Μολύβδινοι «εὐλογίαι» ἐκ Παλαιστίνης: R. Garruci, *Storia dell' arte cristiana*, VI, πίν. 435. 1. Gutberlet, Ἐνθ' ἄν. σ. 40, εἰκ. 1 b.

² A. Grabar, *L'église de Boiana*, Sofia, 1924, πίν. XIV. a.

³ Millet, *Mistra*, πίν. 92. 3-4, 105. 5. Τὸ αὐτὸ φαίνεται ὅτι συνέβαινε και εἰς τὴν Εὐθαγγελίστριαν, ὡς δύναται τις νὰ συναγάγῃ ἀπὸ τὸ διασωθὲν τμήμα, Millet, Ἐνθ' ἄν. πίν. 136. 2.

⁴ Millet, *Mistra*, πίν. 109, 138.

⁵ Millet, *Athos*, πίν. 13. 2, 18. 1.

⁶ Wulff, Ἐνθ' ἄν. Π597. Ὁ W. ἀκολουθεῖ τὴν τότε ἐπικρατοῦσαν ἐσφαλμένην γνώμην, ὅτι αἱ τοιχογραφίαι τοῦ Πρωτάτου ἐγένοντο κατὰ τὸ ἔτος 1526. Τὴν ἀπὸ τῶν ἀρχῶν τοῦ 14^{ου} αἰῶνος χρονολόγησιν αὐτῶν παραδέχεται εἰς τὸ νέον βιβλίον του: *Bibliographisch-kritischer Nachtrag zu Altchristliche und Byzantinische Kunst*, Potsdam, 1936, 81.

διὰ τὸν λόγον δὲ αὐτὸν εἰς τὰς περισσοτέρας τῶν Ἀθωντικῶν τοιχογραφιῶν τῶν χρόνων ἐκείνων εὐρισκομεν τὴν Θεοτόκον εἰς τὴν σκηνὴν τῆς Ἀναλήψεως ἐστραμμένην πρὸς δεξιὰ¹.

Ἐκ πάντων τῶν ἀνωτέρω ἐξάγεται τὸ ἀσφαλές, ὡς τοῦλάχιστον νομίζω, συμπέρασμα ὅτι ἡ ἐπὶ τῆς ἐξεταζομένης προμετωπίδος ἀπεικόνισις τῆς Ἀναλήψεως ἔχει ἀντιγραφῆ ἐκ συνθέσεως εὐρισκομένης εἰς τὸ ἐσωτερικὸν καμάρας.

Τὴν θέσιν ὁμως, ἣν ἐν τῷ Ναῷ τῶν Ἀγ. Ἀποστόλων κατεῖχεν ἡ ψηφιδωτὴ παράστασις τῆς Ἀναλήψεως, γνωρίζομεν ἀσφαλέστατα, χάρις εἰς τὰς διασωθείσας περιγραφὰς τοῦ Ναοῦ.

Ἡ σύνθεσις αὕτη κατεῖχε τὸν κεντρικὸν τροῦλλον τοῦ Ναοῦ μέχρι περιποῦ τοῦ τέλους τοῦ 12^{ου} αἰῶνος, ὅποτε τὴν θέσιν αὐτῆς κατέλαβεν ὁ ὑπὸ τοῦ Εὐλαλίου πιθανώτατα ποιηθεὶς Παντοκράτωρ². Εἰς ποῖον μέρος τοῦ Ναοῦ εἰκονίσθη τότε ἡ Ἀνάληψις δὲν γνωρίζομεν, διότι τὸ πρὸς αὐτὴν σχετικὸν μέρος τῆς περιγραφῆς τοῦ Μεσαρίτου δὲν διεσώθη. Ὁ Heisenberg ἐποθεῖται αὐτὴν κατ' εἰκασίαν εἰς τὸν νότιον τροῦλλον³, ἀλλὰ τοῦτο δὲν εἶναι ἀσφαλές. Ἐν πάσῃ ὁμως περιπτώσει ὁ ἐκτελέσας τὴν ἀπασχολούσαν ἡμᾶς μικρογραφίαν δὲν θὰ ἦτο δυνατόν νὰ ἔχη ὡς πρότυπον τὴν μέχει τοῦ τέλους περιποῦ τοῦ 12^{ου} αἰῶνος ὑπάρχουσαν ἐν τῷ κεντρικῷ τροῦλλῳ τῶν Ἀγ. Ἀποστόλων, δηλαδὴ ἐπὶ συνεχοῦς ἐπιφανείας εὐρισκομένην, παράστασιν δι' οὗς λόγους ἀνωτέρω διὰ μακρῶν ἐξεθέσαμεν.

Ἡ ἐξεταζομένη λοιπὸν παράστασις τῆς Ἀναλήψεως ἐπὶ τῆς ἀπασχολούσης ἡμᾶς προμετωπίδος οὐδεμίαν ἔχει σχέσιν πρὸς τὸν Ναὸν τῶν Ἁγίων Ἀποστόλων.

Ἐπολείπεται ἀκόμη ἡ παράστασις τῆς Πεντηκοστῆς ἡ ὁμοίως ἐπὶ τῆς προμετωπίδος εὐρισκομένη.

Τὴν ἐξήγησιν τῆς ἐκεῖ παρουσίας τῆς συνθέσεως ταύτης θὰ παράσχωμεν κατωτέρω.

II.

Οὕτω τὸ ἐν τῇ προμετωπίδι οἰκοδόμημα ἀσφαλῶς δὲν εἰκονίζει τὸν Ναὸν τῶν Ἀγ. Ἀποστόλων.

Ἄλλὰ τί παριστάνει τοῦτο;

Τὴν ἀπάντησιν εἰς τὸ ἐρώτημα δίδουσιν εἰς ἡμᾶς αἱ ἐπικεφαλίδες δύο λειτουργικῶν εἰληταρίων.

Τὸ ἐν τούτων, τὸ καὶ σπουδαιότερον, προέρχεται ἐκ Βερροίας καὶ φυλάσσεται εἰς τὸ τμήμα τῶν χειρογράφων τῆς ἐν Ἀθῆναις Ἐθνικῆς Βιβλιοθήκης⁴.

¹ Millet, Athos, πίν. 120. 4, 169. 4, 196. 1, 232. 2, 259. 4.

² Περὶ τῶν ζητημάτων τούτων καὶ περὶ τῶν πιθανῶν ἀντιγράφων τοῦ ἐν τῷ τροῦλλῳ ψηφιδωτοῦ τῆς Ἀναλήψεως πραγματευόμεθα ἐν ἰδίᾳ μελέτῃ. Βλ. σ. 173 σημ. 2.

³ Heisenberg, "Ενθ" ἄν. 153. Πρβ. καὶ τὸ αὐτόθι ἐν σ. 141, εἰκ. 3 διάγραμμα.

⁴ Αἰσθανόμεθα τὸ καθῆκον νὰ εὐχαριστήσωμεν καὶ ἀπὸ τῆς θέσεως ταύτης θερμότατα τὸν Διευθυντὴν τοῦ τμήματος τῶν χειρογράφων τῆς Ἐθν. Βιβλιοθήκης καθηγητὴν κ. Σωκρ. Κουγέαν διὰ τὴν καλωσύνην μεθ' ἧς παρέσχεν ἡμῖν πᾶσαν ἐνκολίαν πρὸς μελέτην τοῦ πολυτίμου τούτου εἰληταρίου, περὶ οὗ προσεχῶς δημοσιεύομεν ἰδίαν μελέτην.

Εικ. 7. Ἡ ἐπικεφαλὶς τοῦ ἐν τῇ Ἐθν. Βιβλιοθήκῃ τῶν Ἀθηνῶν λειτουργικοῦ εἰληταρίου.

Τὸ ἐν λόγῳ εἰλητάριον, ἀνήκον, ὡς ἐξάγεται ἐκ τῆς γραφῆς του, εἰς τὸν 12^{ον} αἰῶνα, περιέχει τὴν Λειτουργίαν τοῦ Μεγάλου Βασιλείου. Εἰς τὴν ἐν ἀρχῇ αὐτοῦ ἐπικεφαλίδα (Εἰκ. 7) παρίσταται οἰκοδόμημα ἐντελῶς ὅμοιον πρὸς τὸ τῆς

προμετωπίδος τοῦ Βατικανοῦ καὶ τοῦ Παρισινοῦ κώδικος, ἀλλὰ μὲ ἀναλογίας περισσότερο ἐπιμήκεις. Ἡ αὐτὴ διάταξις τῶν πέντε τρούλλων, τὸ αὐτὸ ὀρθογώνιον ἀέτωμα, ὁ αὐτὸς ἀριθμὸς τῶν ἐπὶ τῆς προσόψεως ἀνοιγμάτων, χωριζομένων μὲ ὁμοίας μορφῆς κίονας, τὸ αὐτὸ τρίλοβον σχῆμα τοῦ μεσαίου ἀνοιγματος, ἡ αὐτὴ τέλος ἀπομίμησις ὀρθομαρμαρώσεως καὶ ἐνθετικῆς διακοσμῆσεως εἰς τὸ ὑπὲρ τὰ ἀνοίγματα τμήμα καὶ εἰς τὸ ἀέτωμα.

Ἄν ὅμως τὸ ἀρχιτεκτονικὸν πλαίσιον εἶναι τὸ αὐτὸ, ἡ εἰκονογραφικὴ διακόσμησις εἶναι πολὺ διάφορος. Εἰς τὸν ἐν τῷ ἀετώματι ἡμικυκλικὸν χῶρον εὐρίσκομεν, ἀντὶ τῆς Πεντηκοστῆς, παράστασιν τῆς Θεοτόκου ἐν προτομῇ κατενώπιον, μὲ τὰς χεῖρας ὑψουμένας εἰς σχῆμα δεήσεως. Εἰς τὴν πρόσοψιν, κάτω τῆς Θεοτόκου καὶ κατὰ τὰς γωνίας, ἀντὶ τῶν δύο τετραγώνων μαρμαροθετημάτων, παρίστανται ἐν προτομῇ οἱ κορυφαῖοι τῶν Ἀποστόλων, ὁ Πέτρος καὶ ὁ Παῦλος. Τέλος ὑπὸ τὰ τρία ἀνοίγματα καὶ ὀπισθεν τῶν χωριζόντων αὐτὰ κίωνων εὐρίσκεται Ἁγία Τράπεζα καλυπτομένη ὑπὸ Κιβωρίου, ἐκατέρωθεν δὲ αὐτῆς, ἀριστερὰ ὁ Ἁγ. Βασίλειος καὶ δεξιὰ ὁ Ἁγ. Ἰωάννης Χρυσόστομος, κρατοῦντες εἰλητάρια καὶ τελοῦντες τὴν λειτουργίαν μετὰ τεσσάρων διακόνων.

Ἡ παράστασις αὕτη τῶν δύο συλλειτουργούντων Ἱεραρχῶν, τῶν συγγραφῶν τῶν ἐν χρήσει Λειτουργιῶν, ἐπιτρέπει εἰς ἡμᾶς νὰ προσδιορίσωμεν μετ' ἀσφαλείας τὸ μέρος ὅπου ἡ σκηνὴ αὕτη συμβαίνει. Ἡ Ἁγία Τράπεζα, ἐκατέρωθεν τῆς ὁποίας εἰκονίζονται οἱ Ἱεράρχαι καὶ οἱ διάκονοι, δεικνύει σαφῶς ὅτι ἐκεῖ παρίσταται τὸ Ἅγιον Βῆμα.

Τοῦτου ἐξακριβωθέντος, εἶναι εὐκόλον νὰ ταυτίσωμεν καὶ τὰ λοιπὰ μέρη τῆς παραστάσεως. Ἡ πρόσοψις μὲ τὰ τρία ἀνοίγματα παριστᾷ ἀναμφιβόλως τὸ Εἰκονοστάσιον. Τοῦτο ἐπιβεβαιοῦσι καὶ οἱ κίονες μὲ τοὺς διπλοὺς κορμούς τοὺς φέροντας ἐν τῷ μέσῳ κόμβον, οἵτινες εἶναι, ὡς γνωστόν, συνηθέστατοι εἰς μαρμάρινα Βυζαντινὰ Τέμπλα¹. Ἐπίσης τοῦτο καθιστῶσιν ἔτι πιθανώτερον αἱ ὑπεράνω τῶν ἀνοιγμάτων κατὰ τὰς γωνίας, δύο προτομαὶ τῶν Ἀποστόλων Πέτρου καὶ Παύλου. Πράγματι αἱ εἰκόνες τῶν δύο κορυφαίων Ἀποστόλων εἰκονίζονται ἐν προτομῇ ὄχι σπανίως εἰς τὸ πάχος τῶν τοίχων τῶν χωριζόντων τὸ κυρίως Βῆμα ἀπὸ τῆς Προθέσεως καὶ τοῦ Διακονικοῦ. Εἰς τὴν θέσιν ταύτην, ὑπεράνω τοῦ Εἰκονοστασίου, εὐρίσκομεν ἀρχομένου τοῦ 14^{ου} αἰῶνος ἐντελῶς ἀναλόγους προτομὰς τῶν δύο κορυφαίων εἰς τὸ Πρωτόν τοῦ Ἁγ. Ὄρους². Τὸ περιβάλλον τὰς δύο ταύτας προτομὰς ἐν τῇ ἀπασχολούσῃ ἡμᾶς ἐπικεφαλίδι ὀδοντωτὸν πλαίσιον φαίνεται ἀντιγράφων

¹ Τμήματα τοιοῦτων κιονίσκων, ἐκ Τέμπλων προερχομένων, εὐρίσκονται, ὡς γνωστόν, πανταχοῦ τῆς Ἑλλάδος. Ἐνταῦθα ἀναφέρομεν παραδείγματα τινὰ ἐκ Τέμπλων ἀκραίων κατὰ χώραν διασωζομένων: Millet, Mistra, πίν. 44. 2, 45. 3. Ἀρχεῖον Βυζαντινῶν μνημείων, 1, 1935, σ. 25, εἰκ. 14, σ. 30-1, εἰκ. 20-21.

² Millet, Athos, πίν. 5. 2. Πρβ. καὶ πίν. 38. 1, 39. 1.

τὰς μαρμαρίνας ζεύξεις τὰς διαχωρίζουσας εἰς τοὺς ναοὺς τὰς πλάκας τῆς ὀρθομαρμαράσεως, ἦν ἄλλωστε ἀπομιμείται ὁλόκληρος ἡ πρόσοψις¹.

Τούτων οὕτως ἐχόντων δύναται νὰ ἐξηγηθῇ καὶ ἡ κάτω τοῦ ὀρθογωνίου ἀετώματος μορφή τῆς δεομένης Θεοτόκου. Αὕτη δὲν δύναται νὰ εἶναι ἄλλη ἀπὸ τὴν Πλατυτέραν τῆς Ἀψίδος. Ὅτι δὲ ἡ Θεοτόκος εἰκονίζεται ἐν τῇ θέσει ταύτῃ ὄχι σπανίως ὑπὸ τὸν τύπον τῆς δεομένης, ἀνευ τοῦ Βρέφους, δεικνύουσιν ὄχι μόνον τὰ ὑπάρχοντα μνημεῖα², ἀλλὰ καὶ ἡ ὑπὸ τοῦ Φωτίου περιγραφὴ τῆς Νέας Ἐκκλησίας τοῦ Βασιλείου Α΄ Μακεδόνας, ὅπου «*ἡ ἀπὸ τοῦ θουιαστηρίου ἀνεγειρομένη ἀψίς, τῇ μορφῇ τῆς Παρθένου περιαστράπτει, τὰς ἀχράντους χεῖρας ὑπὲρ ἡμῶν ἐξαπλούσης, καὶ πραττομένης τῷ βασιλεῖ τὴν σωτηρίαν, καὶ κατ' ἐχθρῶν ἀνδραγαθήματα*»³.

Ἡ ὅλη λοιπὸν ἐπικεφαλὴς εἰκονίζει ὄχι ὁλόκληρον ἐκκλησίαν, ἀλλὰ μόνον τὸ Ἱερόν. Εἶναι δηλαδὴ εἶδος κατὰ πλάτος τομῆς ἐκκλησίας μὲ ὄψιν πρὸς τὸ Ἱερόν, οὕτως ὥστε νὰ φαίνεται τὸ Τέμπλον καὶ ἡ ὄπισθεν αὐτοῦ Ἀψίς.

Ἡ ἐν τῇ ἀπασχολούσῃ ἡμᾶς ἐπικεφαλίδι τοῦ εἰληταρίου τῶν Ἀθηνῶν ἀπεικόνισις ἀμφοτέρων τῶν συγγραφέων τῶν ἐν χρήσει Λειτουργιῶν, τοῦ Ἀγ. Βασιλείου δηλαδὴ καὶ τοῦ Ἀγ. Ἰωάννου Χρυσοστόμου, συλλειτουργούντων, ἐνφῶ τὸ εἰλητάριον περιλαμβάνει, ὡς εἶδομεν, μόνον τὴν Λειτουργίαν τοῦ Ἀγ. Βασιλείου, δεικνύει σαφῶς ὅτι ἡ ἐπικεφαλὴς αὕτη ἀνεγράφη ἐξ εἰληταρίου ἢ βιβλίου περιέχοντος ἀμφοτέρας τὰς λειτουργίας. Ὁ ἀρχικὸς λοιπὸν σκοπὸς τῆς συνθέσεως, ἧς ἀντίγραφον εἶναι ἡ ἐπικεφαλὴς τοῦ εἰληταρίου τῶν Ἀθηνῶν, ἦτο νὰ κοσμήσῃ τὴν ἀρχὴν εἰληταρίου ἢ βιβλίου περιέχοντος τὰς ἐν χρήσει εἰς τὴν Ἐκκλησίαν Λειτουργίας.

Πότε ἐδημιουργήθη ἡ σύνθεσις αὕτη δὲν εἶναι εὐκόλον νὰ προσδιορισθῇ ἐπακριβῶς. Τῶν κιονίσκων μετὰ διπλῶν ἢ τετραπλῶν συνδεομένων κορμῶν, οὓς εὐρίσκομεν εἰς τὴν σύνθεσιν ταύτην, ἐγένετο χρῆσις εἰς τὰ σφζόμενα μνημεῖα ἀπὸ τοῦ 12^{ου} κυρίως αἰῶνος⁴, εἰς τὰ χειρόγραφα ὅμως εὐρίσκομεν αὐτοὺς ἤδη ἀπὸ τοῦ 10^{ου}⁵. Ἐν ἑξ ἄλλου λάβωμεν ὑπ' ὄψιν ὅτι

¹ Τοιαύτας ζεύξεις ἐν τῇ ἀρχικῇ αὐτῶν θέσει βλ. προχείρως παρὰ R. W. Schultz-S. H. Barnsley, *The Monastery of Saint Luke of Stiris, in Phocis*, London, 1901, πίν. 39-42. Διὰ τὰ μαρμάρινα πλαίσια τὰ περιβάλλοντα ἐξωγραφημένας μορφὰς ἐν τῷ Ἀφεντικῷ τοῦ Μυστρᾶ βλ. Α. Ὁρλάνδος ἐν Ἀρχεῖφ Βυζαντινῶν μνημείων, 1, 1935, 152 κ. ἑξ.

² Ἀγ. Σοφία Κιέβου: Ph. Schweinfurth, *Geschichte der russischen Malerei im Mittelalter*. Haag, 1930, σ. 49, εἰκ. 18. Νέα Μονὴ Χίου: Α. Orlandos, *Monuments byzantins de Chios, Athènes*, 1930, πίν. 18. 1. Γρατσάνιτσα ἐν Σερβίᾳ: V. Petkovic, *La peinture serbe du moyen-âge*, II, Beograd, 1934, πίν. LXXII. 1. Ταξίερα καστοριάς: Νέα Ἐστία, 1933. τεύχ. Χριστουγέννων, σ. 6, εἰκ. 2.

³ Migne, P. G. 102, 572.

⁴ Ὁρλάνδος ἐν Ἀρχ. Βυζαντ. μνημ. 2, 1936, 22.

⁵ Π Menologio, πίν. 285.

οἱ πεντάτρουλλοι ναοί, μὲ τοὺς τέσσαρας τρούλλους κατὰ τὰς γωνίας, ἐξ ὧν ἔχει ἐμπνευσθῆ ἢ ὑπὸ μελέτην ἐπικεφαλῆς, διαδίδονται ἐν Κωνσταντινουπόλει ἀπὸ τοῦ 9^{ου} αἰῶνος, ὅποτε ἀνηγέρθη ὑπὸ τοῦ Βασιλείου Α' τοῦ Μακεδόνα ἡ περιφημος Νέα¹, πρέπει νὰ καταλήξωμεν εἰς τὸ συμπέρασμα ὅτι ἡ ἀρχικὴ σύνθεσις, ἣν ἀντιγράφει ἡ ἡμετέρα ἐπικεφαλῆς, ἐδημιουργήθη πιθανώτατα εὐθὺς μετὰ τοὺς εἰκονομαχικοὺς χρόνους. Τοῦτο ἄλλωστε νομίζω ἐπιβεβαιῶ ἡ κατὰ τὸν 10^{ον} ἤδη αἰῶνα ἀπομίμησις καὶ παρανόησις αὐτῆς ὑπὸ τοῦ Γερμανοῦ ἢ Σλαίου τεχνίτου ἐν τῷ Ψαλτηρίῳ τῆς Treves (Codex Gertrudianus)².

Τὴν ἐξέλιξιν, ἣν σὺν τῇ παρόδῳ τοῦ χρόνου ὑπέστη ἡ σύνθεσις αὕτη, δεικνύει εἰς ἡμᾶς ἡ ἐπικεφαλῆς τοῦ ὑπ' ἀριθ. 707 λειτουργικοῦ εἰληταρίου τοῦ φυλασσομένου εἰς τὴν ἐν Πάτμῳ Μονὴν τοῦ Ἀγ. Ἰωάννου Θεολόγου³. Τὸ εἰλητάριον τοῦτο περιέχει ὁμοίως τὴν Λειτουργίαν τοῦ Ἀγ. Βασιλείου καὶ τὴν τῶν Προηγιασμένων, ἐγράφη δὲ κατὰ τὸν 13^{ον} αἰῶνα⁴. Καὶ εἰς τὴν ἐπικεφαλίδα ταύτην (Εἰκ. 8) ἡ γενικὴ μορφή τοῦ οἰκοδομήματος μὲ τοὺς πέντε τρούλλους καὶ τὰ τρία ἐπὶ τῆς προσόψεως ἀνοίγματα εἶναι ἡ αὐτή. Τὸ ὅλον ὅμως εἶναι πτωχότερον καὶ ἡ ἀρχομένη παρανόησις τοῦ ἀρχικοῦ προτύπου εἶναι καταφανής. Ἡ Πλατυτέρα ἐξακολουθεῖ ἀκόμη νὰ κατέχη τὴν Ἀψίδα, ὅχι ὅμως πλέον δεομένη, ἀλλ' ἐν προτομῇ. Μεταξὺ τοῦ ἄνω μέρους, ὅπου ἡ Θεοτόκος, καὶ τῶν τριῶν τόξων τῆς προσόψεως ἔχει παρεμβληθῆ ἄλλο τμήμα οἰκοδομήματος μὲ τρία παράθυρα καὶ στέγην καλυπτομένην διὰ κεράμων. Αἱ κατὰ τὰς γωνίας δύο προτομαὶ τῶν Ἀποστόλων, ὅς εἶδομεν εἰς τὸ εἰλητάριον τῶν Ἀθηνῶν, δὲν ὑπάρχουσι πλέον. Τὰ τρία ἀνοίγματα τῆς προσόψεως φέρουσι τόξα, ἐνῶ εἰς τὸ εἰλητάριον τῶν Ἀθηνῶν, τὸ πλησιέστερον πρὸς τὸ ἀρχικὸν πρότυπον, τὰ ἑκατέρωθεν τοῦ μεσαίου φέρουσιν εὐθὺ ἐπιστύλιον, τὸ δὲ μεσαῖον τρίλοβον τόξον. Τέλος αὐτὴ ἡ ὑπὸ τὰ τόξα παράστασις ἔχει μεταβληθῆ. Ὁ ζωγράφος, συνεπέστερος πρὸς τὸ περιεχόμενον τοῦ εἰληταρίου, ἀπεικόνισε μόνον τὸν Ἀγ. Βασίλειον λειτουργοῦντα ἐνώπιον Ἀγίας Τραπέζης, ἄνευ πλέον Κιβωρίου, καὶ ἔχοντα ἑκατέρωθεν δύο διακόνους κρατοῦντας ριπίδια λειτουργικά.

Παρὰ τὴν πτωχότεραν ἐν τούτοις ἐμφάνισιν αὐτῆς, εἶναι φανερὸν ὅτι ἡ ἐπικεφαλῆς τοῦ εἰληταρίου τῆς Πάτμου ἀπορρέει ἐκ τοῦ αὐτοῦ προτύπου, οὗ τὴν ἀρχικὴν μορφήν διέσωσε πιστότερον τὸ εἰλητάριον τῶν Ἀθηνῶν.

¹ Ἀρχ. Βυζαν. μνημ. 1, 1935, 144 κ. ἐξ.

² Εἰκὼν παρὰ Nekrasov, Ἐνθ' ἀν. σ. 257, εἰκ. 80.

³ Ἐγχρωμος ἀπεικόνισις παρὰ G. Jacopi ἐν Clara Rhodos, 6-7, 1932-3, πίν. XXIII. Πρβ. καὶ σ. 583.

⁴ Ἰ. Σακελίωτος, Πατριακὴ Βιβλιοθήκη, Ἀθήναι, 1890, σ. 275, ἀριθ. ΨΖ'.

Εικ. 8. 'Επικεφαλis του ὑπ' ἀριθ. 707 λειτουργικοῦ εἰλη-
ταρίου τῆς Μονῆς Πάτμου (Jacori).

III.

Τίς ὁμως ἡ σχέσις τῆς ἐπικεφαλίδος τῶν εἰληταρίων τῶν Ἀθηναίων καὶ τῆς Πάτμου (Εἰκ. 7, 8) πρὸς τὴν προμετωπίδα τῶν χειρογράφων τοῦ Βατικανοῦ καὶ τῶν Παρισίων; (Εἰκ. 1, 2).

Ἐκ τῶν ἀνωτέρω λεχθέντων ἡ σχέσις αὕτη καθίσταται νομίζω ἀρκούντως φανερά.

Τὸ ἀρχιτεκτόνημα εἶναι, ὡς εἶδομεν, τὸ αὐτὸ μέχρι καὶ τῶν ἐλαχίστων λεπτομερειῶν, ἡ εἰκονογραφικὴ ὁμως διακόσμησις εἶναι διάφορος.

Τὴν ἐν τοῖς εἰληταρίοις θέσιν τῆς Πλατυτέρας καταλαμβάνει ἡ Πεντηκοστή, τοὺς συλλειτουργοῦντας Ἱεράρχας μετὰ τῶν διακόνων ἀντικαθιστῶσιν ἡ Ἀνάληψις καὶ οἱ ἑκατέρωθεν αὐτῆς Προφῆται.

Εἶναι ἤδη ἀνάγκη νὰ ἐξετάσωμεν διὰ τίνα λόγον ἐξωγραφήθησαν αἱ δύο αὐταὶ εἰκονογραφικαὶ σκηναί, Ἀνάληψις καὶ Πεντηκοστή, καὶ διατι προειμήθησαν αὐταὶ ἐκ τῆς ὅλης Εὐαγγελικῆς ἱστορίας¹.

Εἶδομεν ἀνωτέρω ὅτι ἡ παραστασις τῆς Ἀναλήψεως ἐν τῇ ἀπασχολούσῃ ἡμᾶς προμετωπίδι τοῦ Βατικανοῦ καὶ τῶν Παρισίων (Εἰκ. 1, 2) ἔχει ἀντιγραφῆ ἐκ συνθέσεως εὐρισκομένης εἰς τὸ ἐσωτερικὸν καμάρας. Εἶδομεν ἐπίσης ὅτι εἰς πλείστους Βυζαντινοὺς ναοὺς ἡ Ἀνάληψις καταλαμβάνει τὴν καμάραν τὴν εὐρισκομένην ὑπεράνω τοῦ Ἱεροῦ. Τὴν θέσιν ταύτην ἐπιβάλλουσι λόγοι δογματικοὶ καὶ λειτουργικοὶ, ὡς ἐν ἄλλῃ ἐργασίᾳ ἡμῶν ἀναπτύσσομεν². Ἡ ἐν τῇ ἐξεταζομένη λοιπὸν προμετωπίδι παράστασις τῆς Ἀναλήψεως σχετίζεται στενῶς πρὸς τὸν διάκασμον τοῦ Ἱεροῦ, τὸ ὁποῖον παριστᾷ ἡ ὅλη εἰκὼν. Τοῦτο ἐξηγεῖ ἀκόμη καὶ τὴν ἑκατέρωθεν τῆς Ἀναλήψεως ἀπεικόνισιν τῶν δύο Προφητῶν, ὡς ἐπιτρέπουσι νὰ συμπεράνωμεν αἱ ἐπὶ τῶν εἰληταρίων αὐτῶν ἀναγεγραμμένα προφητεῖαι. Τούτων ἡ τοῦ Δαβὶδ «*Ἀνέβη ὁ Θεὸς ἐν ἀλαλαγμῶ*», ἀναγράφεται καὶ ὑπὸ τῆς Ἑρμηνείας τῶν ζωγράφων ἀκριβῶς διὰ τὴν παράστασιν τῆς Ἀναλήψεως³, τῆς δὲ τοῦ Ἡσαΐου «*Τίς οὗτος ὁ παραγενόμενος ἐξ Ἐδώμ*», μία τῶν πηγῶν τῆς Ἑρμηνείας ἀναφέρει διὰ τὴν Ἀνάληψιν τὴν συνέχειαν «*Ἐρύθημα ἱματίων* <αὐτοῦ> ἐκ Βοσόρ. οὐτως ὠραῖος ἐν στολῇ <αὐτοῦ>»⁴, ὥστε νὰ εἶναι βέβαιον ὅτι καὶ αὕτη ἀναφέρεται εἰς τὴν Ἀνάληψιν καὶ ὄχι εἰς τὸ Πάθος, ὡς εἶχεν ὑποθέσει ὁ Stornajolo⁵.

¹ Κατὰ τὸν Kondakoff, *Histoire de l'art byzantin*, II, 119 κ. ἔξ. ἡ ἐκεῖ παράστασις τῆς Ἀναλήψεως συμβολίζει τὴν δι' αὐτῆς σωτηρίαν τοῦ κοσμοῦ.

² Ἡ τοιχογραφία τῆς Ἀναλήψεως ἐν τῇ ἀψίδι τοῦ Ἁγ. Γεωργίου Θεσσαλονίκης. Δημοσιεύεται προσεχῶς ἐν τῇ Ἀρχαιολογικῇ Ἐφημερίδι.

³ Διονυσίου, Ἑρμηνεία τῆς ζωγραφικῆς τέχνης, ἔκδ. Ἁ. Παπαδοπούλου Κεραμέως, Πετροῦπολις, 1909, 82, 277.

⁴ Ἐνθ' ἀν. 277.

⁵ Stornajolo, Ἐνθ' ἀν. σ. 8.

Ὁ ἐκτελέσας λοιπὸν τὴν ὑπὸ μελέτην μικρογραφίαν ἀντέγραψεν ἐκ τῆς καμάρας τοῦ Ἱεροῦ ὄχι μόνον τὴν Ἀνάληψιν, ἀλλὰ καὶ τοὺς συνοδεύοντας αὐτὴν δύο Προφήτας.

Περὶ τῆς θέσεως τῶν Προφητῶν τούτων ἐν τῇ ἐκκλησίᾳ, ἦν εἶχεν ὡς ὑπόδειγμα ὁ ζωγράφος, ἰδέαν τινὰ δίδουσιν αἱ τοιχογραφίαι πολλῶν ναῶν τῶν Βυζαντινῶν καὶ τῶν μετὰ τὴν Ἄλωσιν χρόνων¹. Τῆς συνηθείας δὲ ταύτης, νὰ τίθενται ἑκατέρωθεν ἑκάστης Εὐαγγελικῆς σκηνῆς Προφῆται μετὰ προφητειῶν σχετικῶν πρὸς αὐτὴν, τὴν τελευταίαν ἀπήχησιν εὐρίσκομεν εἰς τὴν Ἑρμηνείαν τῶν ζωγράφων, ὅπου δι' ἑκάστην σκηνὴν ἀναγράφονται καὶ αἱ σχετικαὶ προφητεῖαι².

Ἄλλὰ καὶ ἡ Πεντηκοστή, ἡ εἰκονιζομένη ἐπὶ τῆς προμετωπίδος, ἀνήκει ἐπίσης εἰς τὰ εἰκονογραφικὰ θέματα τὰ τιθέμενα κατὰ προτίμησιν εἰς τὸ Ἱερόν. Πράγματι τὴν Πεντηκοστὴν εὐρίσκομεν εἰς τὴν ὑπεράνω τοῦ Ἱεροῦ καμάραν, ἢ τὴν ἡμισφαιρικὴν ὄροφὴν, ἢ καὶ εἰς τοὺς τοίχους ἀκόμη, ἄλλοτε μόνην³ καὶ ἄλλοτε μετὰ τῆς Ἀναλήψεως⁴, μετὰ τῆς ὁποίας πολλάκις διαμοιράζεται τὴν καμάραν⁵. Ἡ ἐν τῷ Ἱερῷ τοποθέτησις καὶ τῆς εἰκονογραφικῆς ταύτης συνθέσεως ὑπαγορεύεται ἀπὸ λόγους λειτουργικούς. Κατὰ τοὺς μυστικούς δηλαδὴ ἐρμηνευτὰς τῆς λειτουργίας, ὡς ἐν ἄλλῃ μελέτῃ ἐξεθέσαμεν⁶, ἡ ὑπεράνω τοῦ Ἱεροῦ καμάρα συμβολίζει τὸν μυστικὸν οὐρανόν, ὅπου ἀνῆλθεν ὁ Ἰησοῦς κατὰ τὴν Ἀνάληψιν καὶ ὅπου εὐρίσκεται ὁ θρόνος τοῦ Θεοῦ, ὃν συνηθέστατα εἰκονίζει ἢ εἰς τὴν καμάραν ζωγραφουμένη Ἑτοιμασία⁷. Ἐκ τοῦ μυστικοῦ τούτου οὐρανοῦ κατῆλθε καὶ τὸ Ἅγιον Πνεῦμα κατὰ τὴν Πεντηκοστὴν, πολλάκις δὲ βλέπομεν τὰς πυρίνας γλώσσας

¹ G. de Jerphanion, *Les églises rupestres de Cappadoce*, I, 2, σ. 317 κ. ἐξ. 321 κ. ἐξ. 402 κ. ἐξ. 437 κ. ἐξ. 2e album, πίν. 86.1-2, 97.1, 102.2-3, 113.3-4, 115, 117.2-3, 118.1-2. Millet, *Mistra*, πίν. 121.3 (Ἀναφέρεται εἰς τὴν ἐπὶ τοῦ παραπλεύρως τοίχου σκηνὴν τῆς Ἀναστάσεως. Πρβ. Ἑρμηνείαν, Ἔνθ' ἀν. 277). Millet, *Athos*, πίν. 81.2, 84.3, 86.1, 87.1, 122.1, 190.1,3, 224.

² Ἑρμηνεία, Ἔνθ' ἀν. 79 κ. ἐξ. 274 κ. ἐξ.

³ E. Diez-O. Demus, *Byzantine Mosaics in Greece*, Cambridge Mass. 1931, εἰκ. 7. A. Grabar, *La peinture religieuse en Bulgarie*, Paris, 1928, 323, 338.

⁴ Millet, *Athos*, πίν. 188.1. Petkovic, *La peinture serbe du moyen-âge*, II, σ. 36, 40. Τοιχογραφίαι ἐκκλησιῶν τοῦ Ὑμηττοῦ: Μοναὶ Θεολόγου καὶ Καισαριανῆς, Ἔκδ. Ἑταιρείας «Ἑλληνικὲς τέχνες», Ἀθῆναι, 1933, πίν. 65, 66. Πρβ. καὶ τὸ διάγραμμα ἐν σ. 44 τοῦ κειμένου.

⁵ Millet, *Athos*, πίν. 196.1, 257.1. Grabar, Ἔνθ' ἀν. 189, 308. Τοιχογραφίαι ἐκκλησιῶν τοῦ Ὑμηττοῦ, πίν. 22, 24 καὶ διάγραμμα ἐν σ. 42. Πρβ. καὶ H. Brockhaus, *Die Kunst in den Athos-Klöstern*, Leipzig, 1891, 74, βλ. καὶ τὰ διαγράμματα αὐτόθι σ. 62, εἰκ. 6, σ. 70, εἰκ. 7 καὶ πίν. 13, 16.

⁶ Βλ. σ. 173 σημ. 2.

⁷ Βλ. προχείρως Th. Schmit, *Die Koimesis-Kirche von Nikaia*, Berlin-Leipzig, 1927, πίν. XII.

κατερχομένας ἐπὶ τὰς κεφαλὰς τῶν Ἀποστόλων ἐκ τοῦ Θρόνου τῆς Ἐτοιμασίας¹. Εἰς τὴν Λειτουργίαν ἐξ ἄλλου καὶ τοῦ Χρυσοστόμου καὶ τοῦ Βασιλείου ὁ ἱερεὺς, κατὰ τὴν εὐχὴν τοῦ καθαγιασμοῦ τῶν τιμίων δώρων, παρακαλεῖ, ὅπως καταπεμφθῆ ἐπ' αὐτῶν πρὸς καθαγιασμὸν τὸ Ἅγ. Πνεῦμα², τὸ ὁποῖον κατέρχεται ἐκ τοῦ μυστικοῦ οὐρανοῦ, ὅπως κατῆλθε καὶ κατὰ τὴν Πεντηκοστήν³. Τοῦτο ἄλλως μαρτυρεῖ σαφέστερον ἢ ἀνάλογος εὐχὴ ἐν τῇ Λειτουργίᾳ τοῦ Ἅγ. Ἰακώβου, ὅπου γίνεται ρητὴ μνεῖα τῆς Πεντηκοστῆς⁴. Εἰς μεταγενεστέρους μάλιστα χρόνους εἰς τὴν σχετικὴν εὐχὴν τῆς Λειτουργίας τοῦ Χρυσοστόμου καὶ τοῦ Βασιλείου παρενεβάλλοντο καὶ τροπάρια ἐκ τῆς ἑορτῆς τῆς Πεντηκοστῆς⁵.

Αἱ δύο λοιπὸν σιχηναὶ αὗται, Ἀνάληψις καὶ Πεντηκοστή, τίθενται εἰς τὸ Ἴερὸν ὡς συνδεόμενα μεταξὺ των στενῶς καὶ ὡς πηγάζουσαι ἐκ τῶν αὐτῶν λειτουργικῶν λόγων. Τὸν σύνδεσμον ἄλλως τοῦτον εὐρίσκομεν εἰς μνημεῖα παλαιότατα, ὡς εἶναι αἱ ἐκ Παλαιστίνης μολύβδινοι «εὐλογίαι», ὅπου κάτω τοῦ φωτεινοῦ δίσκου τοῦ περιβάλλοντος τὸν ἀναλαμβανόμενον Ἰησοῦν παρίσταται ἡ χεὶρ τοῦ Θεοῦ καὶ ὑπ' αὐτὴν ἡ Περιστέρα ἢ συμβολίζουσα τὸ Ἅγιον Πνεῦμα, κατερχομένη ἐπὶ τῆς δεομένης Θεοτόκου⁶. Τὰ δύο ταῦτα στοιχεῖα, χεὶρ τοῦ Θεοῦ καὶ Περιστέρα, ἄσχετα πρὸς τὴν Ἀνάληψιν, ἀνήκουσιν εἰς τὴν Πεντηκοστήν⁷.

Ἀμφότερα λοιπὸν τὰ ἐπὶ τῆς ἀπασχολούσης ἡμᾶς προμετωπίδος παραστανόμενα εἰκονογραφικὰ θέματα, ἡ Ἀνάληψις δηλαδὴ καὶ ἡ Πεντηκοστή, ἀνήκουσιν εἰς τὴν διακόσμησιν τοῦ Ἴεροῦ. Κατὰ συνέπειαν ἡ προμετωπίς αὕτη διαφέρει ἀπὸ τὴν ἐπικεφαλίδα τοῦ εἰληταρίου τῶν Ἀθηνῶν μόνον κατὰ τὸ ὅτι εἰς μὲν τὸ εἰλητάριον εἰκονίσθησαν τὰ τελούμενα ἐν τῷ Ἱερῷ, δηλαδὴ οἱ Ἱεράρχαι καὶ οἱ διάκονοι συλλειτουργοῦντες, εἰς δὲ τὴν προμετωπίδα παραστάσεις εἰκονογραφικαὶ εὐρισκόμεναι ἐν τῷ Ἱερῷ.

Οὕτως ἡ προμετωπίς δύναται νὰ χαρακτηρισθῆ ἀπλῆ ἀπεικόνισις τοῦ

¹ Diez-Demus, Ἔνθ' ἀν. εἰκ. 7. Jerphanion, Ἔνθ' ἀν. 1er album, πίν. 52. ι.

² F. E. Brightman, Liturgies eastern and western, I, Eastern Liturgies, Oxford, 1896, 329, 386, 406.

³ G. Millet-D. Talbot Rice, Byzantine Painting at Trebizond, London, 1936, 59.

⁴ Brightman, Ἔνθ' ἀν. 53. Ἀμβροσίου (Σταυρινοῦ). Αἱ ἀρχαιόταται καὶ αἱ σύγχρονοι λειτουργίαι τῶν κυριωτέρων τοῦ Χριστοῦ Ἐκκλησιῶν, Κωνσταντινούπολις. 1921-22, I, 331 κ. ἐξ. Πρβ. καὶ Κ. Καλλινίκου, Ὁ χριστιανικὸς ναὸς καὶ τὰ τελούμενα ἐν αὐτῷ, Ἀλεξάνδρεια, 1921, 436.

⁵ Βλ. Εὐχολόγιον τὸ μέγα, ἔκδ. Βενετίας, 1891, 64 σημ.

⁶ Cabrol, Dictionnaire d'archeologie chretienne et de liturgie, I, 2, σ. 1742, εἰκ. 459.

⁷ Βλ. L. Brehier, L'art chretien, 2^a ἔκδ. Paris, 1928, 105.

Ἱεροῦ, τοῦ ὁποίου ἀναπαριστᾷ ὄχι μόνον τὸ ἀρχιτεκτονικὸν σχῆμα, ἀλλὰ καὶ τὰς ἐν αὐτῷ εἰκονογραφικὰς συνθέσεις.

Τὸ συμπέρασμα τοῦτο δύναται νὰ βοηθήσῃ ἡμᾶς, ἵνα ἀνεύρωμεν τὸν λόγον, δι' ὃν ἡ εἰκὼν αὕτη ἐτέθη ἐν ἀρχῇ τοῦ χειρογράφου τοῦ Βατικανοῦ καὶ τοῦ ἐν Παρισίοις ἀντιγράφου αὐτοῦ.

IV.

Εἶναι ἀληθὲς ὅτι ἐκ πρώτης ὄψεως ἡ σχέσις ἡ ὑφισταμένη μεταξὺ τῆς προμετωπίδος καὶ τοῦ περιεχομένου τῶν χειρογράφων δὲν εἶναι εὐκόλως κατανοητή. Τὰ χειρογραφα καὶ τοῦ Βατικανοῦ καὶ τῶν Παρισίων περιέχουσιν, ὡς καὶ ἐν ἀρχῇ εἶπομεν, ἕξ ὁμιλίας τοῦ μοναχοῦ Ἰακώβου ἀναφερομένας εἰς τὴν νεανικὴν ζωὴν τῆς Θεοτόκου. Τὰ θέματα τῶν ὁμιλιῶν τούτων εἶναι τὰ ἑξῆς: Σύλληψις τῆς Θεοτόκου, Γενέσιον αὐτῆς, Εἰσόδια, Μνήστευσις μετὰ τοῦ Ἰωσήφ, Εὐαγγελισμός, Συνάντησις Θεοτόκου καὶ Ἑλισάβετ¹.

Ποία λοιπὸν ἡ σχέσις τῶν θεμάτων τούτων πρὸς τὴν προμετωπίδα τὴν εἰκονίζουσαν τὸ Ἱερὸν ἐκκλησίας;

Εἰς τὸ Συναξάριον τῆς 21^{ης} Νοεμβρίου, ὅποτε ἐορτάζονται τὰ Εἰσόδια τῆς Θεοτόκου, γράφεται ὅτι οἱ Ἱερεῖς παραλαβόντες τὴν τριετίζουσαν Θεοτόκον «εἰς τὸ ἐνδόξιατον τοῦ ναοῦ ἐμβιβάζουσι, χρόνους ὀλοκλήρους δώδεκα ἐκεῖσε διατρίβειν αὐτὴν μόνην, ὅπου τοῦ ἐνιαυτοῦ ἅπαξ τοῖς Ἱερεῦσιν εἰσιέναι ἀφώριστο», Ἐπίσης εἰς ἐν τροπάριον τοῦ ἐσπερινοῦ τῆς ἰδίας ἐορτῆς λέγεται μεταξὺ ἄλλων: «Σήμερον ναὸς ὁ ἔμψυχος τῆς ἁγίας δόξης Χριστοῦ τοῦ Θεοῦ ἡμῶν, ἡ μόνη ἐν γυναιξίν ἐδλογημένη ἁγνή, προσφέρεται τῷ Ναῷ τῷ νομικῷ κατοικεῖν εἰς τὰ Ἅγια², ...» ἀλλαχοῦ δέ, εἰς τὸ τροπάριον τῆς ζ' Ὁδῆς, «Εἰσέφερον Ναοῦ εἰς ἐνδόξιατον οἱ σώφρονες πατέρες σου Ἀχραντε...»³,

Ἄλλὰ κατὰ τὸν Ψευδο-Γερμανὸν Κωνσταντινουπόλεως, «Τὸ ἔσωθεν (τοῦ Τέμπλου), ἦτοι τὸ βῆμα, δηλοῖ τὰ Ἅγια τῶν ἁγίων.»⁴. Ἐπίσης κατὰ τὸν Θεόδωρον Ἀνδιδων, «ἡ πρόθεσις τῆς καθ' ἡμᾶς Ἐκκλησίας ἰσοδύναμος πέφυκε τοῖς τῶν ἁγίων ἁγίοις τῆς σκιάδου λατρείας τῶν Ἰουδαίων»⁵, κατὰ δὲ τὸν Ψευδο-Σωφρόνιον, «ἡ πρόθεσις ἰσοδύναμος πέφυκε τοῖς τῶν ἁγίων ἁγίοις, μᾶλλον δὲ καὶ πολὺ τούτων μείζων»⁶.

¹ Διὰ τὸν Βατικανὸν κώδικα βλ. Stornajolo, Ἐνθ' ἄν. 8 κ.ἑξ. Διὰ τὸν Παρισινὸν H. Omont, Inventaire sommaire des manuscrits grecs de la Bibliothèque Nationale, I, Paris, 1886. 265. H. Bordier, Description des peintures et autres ornements contenus dans les manuscrits grecs de la Bibliothèque Nationale, Paris, 1883, 147 κ.ἑξ.

² Μηναῖον Νοεμβρίου, ἔκδ. Βενετίας, 1895, 133β.

³ Αὐτόθι, 140β.

⁴ Migne, P. G. 98, 392.

⁵ Migne, P. G. 140, 425.

⁶ Migne, P. G. 87. 3, 3989.

Πρὸς τὰ Ἅγια τῶν ἁγίων λοιπὸν τοῦ Ἰουδαϊκοῦ Ναοῦ, εἰς ᾧ ἔμεινεν ἡ Θεοτόκος δώδεκα ἔτη, ἀντιστοιχεῖ, κατὰ τοὺς μυστικούς ἐρμηνευτὰς τῆς λειτουργίας, τὸ Ἱερὸν Βῆμα τῆς χριστιανικῆς ἐκκλησίας, τὸ ὁποῖον διὰ τὸν λόγον τοῦτον καλεῖται συχρότατα καὶ Ἅγια τῶν ἁγίων¹. Τὴν σχέσιν δὲ ταύτην θέλων πιθανώτατα νὰ δηλώσῃ καὶ ὁ Πανσέληνος εἰς τὸ Πρωτῶτον τῶν Καρυῶν ἐν Ἅγ. Ὅρει ἐξωγράφησε τὰ Εἰσόδια τῆς Θεοτόκου, παράστασιν, ἣτις ὡς γνωστὸν φέρει πάντοτε τὴν ἐπιγραφὴν «*Τὰ Ἅγια τῶν ἁγίων*», ὑπεράνω τῆς εἰσόδου τοῦ Διακονικοῦ², ἡ δὲ Ἑρμηνεία, ἀκόμη ἐμφαντικώτερον, ὀρίζει, ἵνα ἡ σκηνὴ αὕτη ζωγραφίζεται εἰς τὸν δεξιὸν τοῖχον τοῦ ἱεροῦ, παρὰ τὴν Ἀψίδα³.

Ἄν τῶρα ἔχωμεν ὑπ' ὄψιν ὅτι τὰ περισσότερα ἐπεισόδια τῆς παιδικῆς ἡλικίας τῆς Θεοτόκου εἶχον ὡς τόπον αὐτὸ τὸ Ἱερὸν, θὰ ἐξηγήσωμεν εὐκόλως διὰ ποῖον λόγον εἰς πλείστας Ἐκκλησίας ὁ κύκλος τῶν σκηνῶν τούτων ἐκ τοῦ βίου τῆς Θεοτόκου εἰκονίζεται εἰς τὸ Ἱερὸν, ἄλλοτε εἰς τὴν Πρόθεσιν, ἄλλοτε εἰς τὸ Διακονικὸν καὶ ἄλλοτε εἰς αὐτὸ τὸ κυρίως Βῆμα⁴.

Τὰ συμπεράσματα ταῦτα νομίζω ὅτι δίδουσιν εἰς ἡμᾶς τὴν λύσιν τοῦ προβλήματος περὶ τῆς σχέσεως τῆς ἔξεταζομένης προμετωπίδος πρὸς τὸ περιεχόμενον τῶν χειρογράφων. Τὰ ἐπεισόδια δηλαδὴ τὰποτελοῦντα τὸ θέμα τῶν ἐν τοῖς χειρογράφοις ὁμιλιῶν εἶναι περίπου ἐκεῖνα, ἅτινα ἀπεικονίζονται συνήθως εἰς τὸ Βῆμα τῶν ἐκκλησιῶν, δι' οὗς λόγους ἀνωτέρω ἐξεθέσαμεν. Ὁ ζωγράφος λοιπὸν τῆς προμετωπίδος τοῦ χειρογράφου τοῦ Βατικανοῦ ἢ τοῦ πρωτοτύπου ἐξ οὗ τοῦτο ἀντεγράφη, βλέπων εἰς τὸ Ἱερὸν τῶν ἐκκλησιῶν, τὰς παραστάσεις ταύτας τὰς ἀναγομένας εἰς τὸν κύκλον τῆς παιδικῆς ἡλικίας τῆς Θεοτόκου καὶ ἀσφαλῶς γνωρίζων τὸν λόγον τῆς ἐκεῖ παρουσίας αὐτῶν, ὡς ἐπίσης καὶ τὸ κατὰ τοὺς μυστικούς ἐρμηνευτὰς ἰσοδύναμον τοῦ Ἱεροῦ πρὸς τὰ Ἅγια τῶν ἁγίων τοῦ Ἰουδαϊκοῦ Ναοῦ, ἔκρινε σκόπιμον νὰ ζωγραφίσῃ ἐν ἀρχῇ τοῦ χειρογράφου τὸ Ἱερὸν ἐκκλησίας, ὅχι μόνον ὡς τὸ μέρος, εἰς ὃ εὐρίσκοντο αἱ παραστάσεις, ἐξ ὧν πιθανώτατα ἐνεπνεύσθη, ἀλλὰ καὶ ὡς τὸ ἀντίστοιχον πρὸς τὰ Ἅγια τῶν ἁγίων τῆς «*σκιάδους λατρείας τῶν Ἰουδαίων*».

Ἀκριβῶς δὲ διὰ νὰ δώσῃ ἀπλὴν μόνον εἰκόνα τοῦ Ἱεροῦ Βήματος ἀντικατέστησεν, ὡς ἀνωτέρω εἶδομεν, τὰ ἐν αὐτῷ τελούμενα, δηλαδὴ τοὺς Ἱεράρχας συλλειτουργοῦντας τοῦ εἰληταρίου τῶν Ἀθηνῶν, δι' εἰκονογραφικῶν σκηνῶν ἐν αὐτῷ παριστανομένων. Τοῦτο προσέτι ἀποδεικνύει ὅτι ἡ προ-

¹ Καλλινίκου. Ὁ χριστιαν. ναός, 133.

² Millet, Athos, πίν. 5. 2 δεξιὰ.

³ Διονυσίου, Ἑρμηνεία, Ἔνθ' ἄν. 218. Πρβ. καὶ τὸ διάγραμμα παρὰ Brockhaus, Ἔνθ' ἄν. πίν. 11.

⁴ Μυστρᾶς: Περιβλεπτος, Εὐαγγελίστρια. Σερβία: Petkovic, Ἔνθ' ἄν. II, σ. 15, 22, 28, 34, 46.

μετωπίς, ὡς βλέπομεν αὐτὴν εἰς τὰ χειρόγραφα τοῦ Βατικανοῦ καὶ τῶν Παρισίων, ἔλαβε τὸν μετασχηματισμὸν τοῦτον ἀκριβῶς, ἵνα τεθῆ ἐν ἀρχῇ τοῦ κώδικος τοῦ Βατικανοῦ ἢ τοῦ πρωτοτύπου, ἐξ οὗ οὗτος ἀντεγράφη.

Συνοψίζοντες τὰνωτέρω διὰ μακρῶν ἐκτεθέντα, καταλήγομεν εἰς τὰ ἑξῆς συμπεράσματα:

Ἡ προμετωπίς τοῦ χειρογράφου τοῦ Βατικανοῦ καὶ τοῦ ἐν Παρισίοις ἀντιγράφου αὐτοῦ (Εἰκ. 1, 2) δὲν εἰκονίζει οὔτε τὸν ἐν Κωνσταντινουπόλει Ναὸν τῶν Ἁγίων Ἀποστόλων, οὔτε ἄλλην τινὰ ὠρισμένην Ἐκκλησίαν. Αὕτη δὲν παριστᾷ ὁλόκληρον ἐκκλησίαν, ἀλλὰ μόνον τὸ Ἅγιον Βῆμα μετὰ τοῦ πρὸ αὐτοῦ Τέμπλου.

Τὴν ἀρχικὴν μορφήν, ἐξ ἧς ἡ σύνθεσις αὕτη προῆλθε, διέσωσεν εἰς ἡμᾶς ἡ ἐπικεφαλὴς τοῦ ἐν τῇ Ἑθνικῇ Βιβλιοθήκῃ τῶν Ἀθηνῶν λειτουργικοῦ εἰληταρίου (Εἰκ. 7).

Αἱ ἐπὶ τῆς προμετωπίδος τοῦ Βατικανοῦ καὶ τῶν Παρισίων παραστάσεις τῆς Ἀναλήψεως καὶ τῆς Πεντηκοστῆς ἀντιγράφουσι συνθέσεις ἐν τῷ Ἱεροῦ εὐρισκομένας, ὧν ἡ ἐν αὐτῷ θέσις ὑπαγορεύεται ἐκ λόγων λειτουργικῶν καὶ δογματικῶν.

Ἡ ἀπεικόνισις αὕτη τοῦ Ἱεροῦ ἐτέθη ἐν ἀρχῇ τῶν δύο χειρογράφων τῶν ὁμιλιῶν τοῦ μοναχοῦ Ἰακώβου, διότι αἱ ὑποθέσεις αὐτῶν ἀνάγονται εἰς ἐπεισόδια τῆς παιδικῆς ἡλικίας τῆς Θεοτόκου, ἅτινα εἶχον ὡς τόπον τὰ Ἅγια τῶν ἁγίων τοῦ Ἰουδαϊκοῦ Ναοῦ, πρὸς τὰ ὁποῖα ἀντιστοιχεῖ, κατὰ τοὺς μυστικοὺς ἐρμηνευτὰς τῆς Λειτουργίας, τὸ Ἅγιον Βῆμα τῆς χριστιανικῆς Ἐκκλησίας.

Α. ΞΥΓΓΟΠΟΥΛΟΣ